

ПОРЯДОК ТА ОСОБЛИВОСТІ ЗВІЛЬНЕННЯ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 30-х — 50-х рр. ХІХ ст.

У статті розглянуто окремі аспекти змін соціально-правового становища і можливості адаптації в період перебування у відставці офіцерів російської армії, а також їх вплив на стан тодішнього суспільства Правобережної України часів миколаївської епохи у ХІХ ст. Тому вивчення станово-правових трансформацій цих представників військового стану у цивільному соціумі краю передбачає реконструкцію системи взаємовідносин відставних і відпускних офіцерів з владою і суспільством.

Мілітарна сутність Російської імперії як держави, основним політичним змістом якої протягом ХVІІІ–ХІХ ст., були майже безперервні наступальні загарбницькі війни, втілювалася за допомогою великої регулярної армії. Ця інституція, як ненажерлива їстопа, постійно потребувала нових людських ресурсів і поповнювала їх шляхом проведення чергових чи позачергових рекрутських наборів рядового складу та залучення дворян у якості офіцерського корпусу, з метою постійного поповнення армійських полків. З часом, особовий склад виснажувався фізично і морально та потребував заміни на більш молодий, здоровий і витривалий контингент. Відомо, що ставлення до військовослужбовців у європейських, а тим більше у російській арміях, як до живих бездумних механізмів певний час не передбачало комплексної соціальної турботи чи опіки з боку держави. Простих солдат не здатних нести військову службу по причині старості чи поганого здоров'я відправляли у відставку «на власне прожиття», як відпрацьований матеріал, а командні кадри, через особисті рапорти ставали поліційками та оселялися у власних маєтках чи влаштовувалися на службу по цивільному відомству.

Поступово в російській державі починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, який являв собою принципово нове соціально-демографічне явище в перспективній трансформації у специфічну групу населення імперії у другій половині ХІХ ст. Рекрути, майже одразу ж втрачали свої старі соціальні зв'язки поступово усвідомлюючи себе представниками нової спільноти, адаптуючись у нових реаліях та поширюючи свій статус на власні родини. Офіцери-дворяни протягом усього життя усвідомлювали та отожднювали себе саме з мілітарним прошарком суспільства і служінням самодержавству. Держава зробила усе необхідне для того, щоб військова служба стала довічною і спадковою, разом з тим одночасно звільняючи її представників від сплати усіх казенних податків та виконання численних повинностей.

Відставний військовослужбовець не ставав цивільним людиною, а фактично довічно зберігав багато риси, звички і настрої представника військового стану. В Російській імперії армія та її інститути надавали потужний вплив на всі сторони життя російського соціуму, а військово-мобілізаційна діяльність держави формувала особливі правові, соціально-економічні, соціокультурні та групові стосунки в суспільстві, провокуючи конфлікт між військовим і цивільним співтовариством, сприяючи мілітаризації соціального поведінки, менталітету та повсякденного життя населення.

Ключові слова: російська армія, суспільство, офіцерський корпус, військовий прошарок, відставка, соціальні зв'язки.

Протягом XVIII – початком XIX ст. питання надання коротко чи довготривалих відпусток офіцерам вирішувалося на рівні командирів полків, дивізій та корпусів, часто носячи характер усних домовленостей на підставі особистих обіцянок повернення через певний термін. Таким чином кількість командних кадрів у полках поступово зменшувалася: по-перше через бойові втрати; по-друге – по причині надто тривалої відсутності відпускних. і по-третє, на початок царювання імператора Миколи I зовсім були звільнені від військової і грошової повинності – дворяни, купці і багато осіб, які належали до родин священників, що в загальній кількості складало біля 20% усіх мешканців Європейської частини Росії [17, с.423]. Тому, в наслідок постійних військових конфліктів, офіцерський корпус потребував не тільки поповнення і відпочинку, а й встановлення чіткого, системного порядку відсутності на місцях служби.

З вересня 1833 р. цар Микола I дозволив головнокомандуючим арміями самостійно звільняти у відпустки офіцерів не більше ніж на 28 днів не питаючи дозволу Військового міністерства. Звільнені у відпустки офіцери повинні були не тільки відновлюватися після отриманих ран і хвороб, а й періодично проходити медичний огляд з метою обліку здатних до служби. Тому з липня 1833 р. штаб і обер-офіцерів усіх родів військ зобов'язали кожні три місяці з'являтися на комісії у складі командирів внутрішніх гарнізонних батальйонів та губернських лікарів. Така комісія визначала чи здатний офіцер до подальшої служби, чи його потрібно списати у відставку. Все фіксувалося у спеціальну затверджену форму і направлялося до Військового міністерства [4, с.149, 439, 543]. Під час відпустки офіцери мали знаходитися під постійним наглядом представників місцевої влади та поліції. Після закінчення терміну перебування в колі родини і на передодні виїзду до полку, таким офіцерам начальники губерній и предводители дворянства видавали спеціальні посвідчення про їх поведінку під час відпустки, в якому «строго відображалася істинна про моральність офіцера». Втім, за умови поширеного хабарництва серед чиновників не рідко траплялися випадки, коли вони видавали подібні свідчення з позитивною характеристикою не тільки офіцерам, які ставали причиною скандалів на балах і зібраннях, а й тим хто перебував на той час під судом чи слідством [1, арк.280].

Водночас, вище військове командування Російської імперії побоювалося розслаблення та втрати дисципліни серед стройового офіцера, яке часто покидало свої частини і не повідомляло про себе протягом тривалого часу. З січня 1837 р. таким «втікачам» було заборонено проживати в тих місцях де вони не мали права знаходитися, особливо на далекій відстані від своїх полків. Військовий міністр наказав місцевим військовим начальникам і командирам квартируючих у краї військ спостерігати, щоб армійські офіцери не перебували на їх територіях без письмового дозволу [5, с.60]. Якщо у містах і містечках вони могли опинитися у

полі зору місцевої поліції чи військових й зазнати покарання через наказ повернутися на місце служби, то у поміщицьких маєтках таких відпочиваючих відшукати було майже не можливо.

1 січня 1841 р. набуло чинності «Положення про звільнення штаб і обер-офіцерів гвардії і армії у безтермінові відпустки». Микола I зазначав: «Встановлення безтермінових відпусток для нижніх чинів армії, це Наше бажання – поєднати полегшення служби зі збереженням військової могутності Імперії в належному стані, повністю досягнуто». На його думку, таких відпускних рядових достатньо для швидкого приведення армії у військове положення і створення резервів із досвідчених солдат. Він висловлював вдячність дворянству імперії за допомогу в облаштуванні відпускників житами та господарством. Далі він визнав, що прийшов час запровадити подібну систему відпусток для офіцерського складу і зарахування бажуючих до запасних військ [16, с.444].

Звільненню підлягали обер-офіцери, що прослужили не менше 15 років і брали участь хоча б в одному поході, та штаб-офіцери з п'ятирічним терміном служби в таких чинах і досвідом бойових дій. Причини для звільнення було дві: перша за домашніми обставинами; друга – за станом здоров'я. Термін перебування у такій безтерміновій відпустці з припискою до запасних військ не зараховувався до дійсної служби, тому не брався до уваги ні при нарахуванні пенсії, ні щодо отримання ордену Св. Георгія за 25-річну вислугу і «Знаку бездоганної служби»; також офіцери не отримували наступних чинів і грошового забезпечення § 11; 12. Єдиним виходом з такої ситуації та хоч якогось перспективного кар'єрного підвищення, було право і бажання відпускника балотуватися на посади у цивільних установах по вибору дворянства, де за належну службу вони могли отримувати нагороди від начальства і підвищення у чинах § 20; 22; 23 [6, с.6-10]. Тобто робити висновок про істотне скорочення офіцерського корпусу в збройних силах Російської імперії на початку 40-х рр. XIX ст. не має підстав. Це був певною мірою мілітарно-соціальний відсів тих, хто не міг, чи не мав бажання служити за різними обставинами і був насамперед фінансовим тягарем для держави та армії [15, с.2].

Відомо, що частина таких офіцерів маючи належну освіту, та зважаючи на достатньо багато вакантних місць, прагнула реалізувати себе в якості вихователів у навчальних закладах краю, що отримало позитивний відгук з боку влади. В лютому 1841 р. військовий міністр дозволив міністру народної освіти зберегти відставним офіцерам, які призначалися на посади наглядачів за учнями гімназій у Київській, Волинській і Подільській губерніях, пенсії і мундири без еполет до перейменування їх у цивільні чини [6, с.101-102].

Збільшення кількості представників офіцерського корпусу, які перебували у відпустках і відставках, через помітне погіршення особистої дисципліни за межами армії, часто складало негативне враження про них серед місцевого дворянства. До Військового міністерства надходили скарги від губернського і повітового начальства щодо їх не адекватної поведінки. Не зважаючи на те, що

вони перебували на постійному обліку в окружних генералів внутрішньої сторожі і командирів гарнізонних батальйонів, які мали повні іменні списки, звичайний армійський спосіб життя та своєрідний світогляд, сформований протягом тривалого перебування у військах домінував у підсвідомості цих людей. Щоб запобігти гучним пиятикам, азартним іграм та любовним пригодам зі скандалами, такого ступеню контролю виявилось замало [14, с.2].

Імператор наказав усіх проживаючих у містах відпускних штаб і обер-офіцерів підпорядкувати особливому нагляду місцевих комендантів. Усі без виключення офіцери, які вїздили і виїздили з міст, мали з'явитися крім начальника внутрішньої сторожі до військового коменданта. Коменданти у свою чергу складали точні списки і збирали інформацію про стиль, спосіб життя і моральність кожного офіцера який перебував у його місті. Ці відомості через кожні чотири місяці у письмовій формі потрапляли до Інспекторського департаменту Військового міністерства [7, с.248]. З цього часу починається активне залучення командного складу до запланованих навчань. За окремими наказами командирів корпусів, їх стали залучати до тимчасових військових зборів на один місяць для вдосконалення практичних навичок разом з безтерміново-відпускними солдатами. Імператор Микола I вважав, що тривале перебування у цивільному середовищі сприяє втраті професійних умінь та розхолоджує їх, заставляючи забути про військову службу [13, с.3].

Після закінчення Кримської війни (1853-1855 рр.) російські збройні сили вкотре зазнали чергового скорочення своєї кількості. Якщо солдат і унтер-офіцерів звільняли за хорошу поведінку і старанність, то з ініціативи царя, армія почала радикальними методами позбавлятися поганих офіцерів. На початку серпня 1856 р. вийшов наказ за яким полковим командирам надавалося право подавати начальникам дивізій списки «... штаб і обер-офіцерів, які не атестуються по формулярним і кондудітним (у військовому відомстві так називалися особливі списки, про поведінку і здібності офіцерів – А.С.) спискам за нетверезу, погану і розпусну поведінку та низьку моральність, не спроможність виконувати свої службові обов'язки, підозріло часті рапорти про хвороби...». З їх дозволу і згоди, полкові командири пропонували таким командирам добровільно подавати прохання про звільнення зі служби, а у разі відмови – самостійно направляти рапорти на затвердження вищому начальству. У випадку факту відставки, в наказах по полкам не оголошували справжніх причин звільнення і не приймали скарг про реабілітацію та рапортів скасування наказу через суд [8, с.672-674].

Одночасно у цій відпускній компанії з'явилася й політична складова. Жандарми через командирів полків і місцеві поліційні структури почали таємно складати списки потенційно не благонадійних офіцерів польського походження. Насамперед це стосувалося відставних обер-офіцерів у Волинської і Подільської губерніях. У іменних списках зазначалося від 5 до 20 осіб по кожному повіту з детальними відомостями особистого характеру, послужним списком та військовою спеціальністю [2, арк.5-9].

«Почистивши» таким чином армію від не бажаних командних кадрів, з'явилася можливість надати відпустки тим, хто продовжував служити: «... у вигляді тимчасового заходу, дозволити штаб і обер-офіцерам, за їх бажанням, звільнитися у безтермінову відпустку, якщо вони прослужили три роки». Єдиною умовою обмеження бажаних було підтримання належної боєздатності у військах, що передбачало присутність певної кількості офіцерів у частинах [9, с.258-269].

Між тим, відпускний ажіотаж охопив усі збройні сили імперії не зважаючи на місця розташування. До Військового міністерства все частіше стали надходити представлення на офіцерів які не підпадали під встановлені правила, але прагнули отримати відпустку. В березні 1858 р. вийшов додатковий наказ в якому зазначено: не звільняти тих хто прослужив менше трьох років; не поширювати дію наказу на Кавказьку армію, Оренбурзькі, Сибірські і Фінляндські лінійні батальйони; також на офіцерів, які займають нестройові посади і не приписані до складу полків, батареї та інших окремих частин. За те, отримали дозвіл на безтермінові відпустки у Генеральному штабі та Корпусі топографів, із правом за власною ініціативою вдосконалювати та деталізувати військові карти і схеми за місцем проживання [10 с.325-326, 711].

З кінця 1857 р. звільнення у тимчасові відпустки проводилося відповідно до затверджених царем циркулярів Інспекторського департаменту Військового міністерства. В них зазначалося скільки і коли можна звільнити по окремим армійським корпусам, де зовсім заборонити, окреслювалися терміни і черговість частин. До прикладу, був призначений загальний термін: з початку 1858 р. до 1 квітня, чи з дозволу начальства до 1 травня [9, с.982-983]. В червні того ж року, наступний циркуляр дозволяв звільняти за існуючими правилами після закінчення літніх навчань у військах, тобто з серпня – вересня на наступні шість місяців [10, с.753-754].

На початку цього ж року вийшло чергове «Височайше повеління» з правилами та регламентацією поведінки військовослужбовців у відпустці, яке було поширено серед місцевих губернських установ та у періодичній пресі [12, с.1]. Воно нагадувало зміст нормативних актів миколаївської доби: критерії звільнення з війська та терміни вислуги залишалися такими самими; вимоги до відпускників трактувалися традиційно: «...у відпустці поводити себе тверезо і пристойно, зберігати військовий вишкіл, бороду брити, по світу не ходити, одягатися достойно»; порушників негайно відправляти назад у полки; місцевій поліції наглядати і контролювати військових, а за дрібні проступки забирати до буцегарні [18, р.215-235].

Зважаючи на зовнішньополітичні причини цей процес був припинений на початку червня 1859 р. Вийшов терміновий указ про приведення військ чотирьох прикордонних армійських корпусів у військовий стан. Викликалися на службу усі безтерміново-відпускні рядові солдати для комплектування частин за штатами військового часу. Офіцерам і генералам наказувалося терміново прибути у свої частини і відмобілізувати (готувати до походу –

А.С.) підрозділи [3, арк.1-4]. Тому на певний час припинилися звільнення у відставку і відпустки усіх військовослужбовців, до окремого розпорядження [11, с.530-532].

Отже, самодержавство розуміло, що чергова війна для імперії може спричинити глибоку фінансову кризу, здатну перерости у непередбачувані соціальні зрушення. До того ж, назріла потреба не тільки у забезпеченні відпочинку для армії, а й кардинального переформування та перебудови усього мілітарного механізму, щоб ліквідувати відставання у порівнянні з передовими європейськими державами. Його чекали як реформи Д. Мілютіна, натомість мобілізація весною – влітку 1859 р. була останньою ознакою старої, миколаївської системи, яка себе ще повністю не вичерпала, але потребувала глибоких змін.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний історичний архів України м. Києві, ф. 442, оп. 770, спр. 19, 280 арк.
2. Державний архів Рівненської області, ф. 379, оп. 2, спр. 2, 9 арк.
3. Державний архів Хмельницької області, ф. 123, оп. 1, спр. 290, 4 арк.
4. Полный свод законов Российской империи (ПСЗРИ – 2). – Т. VIII. – Отд. 1. – СПб., 1833. – 832 с.
5. ПСЗРИ – 2. – Т. XII. – Отд. 1. – СПб, 1838. – 822 с.
6. ПСЗРИ – 2. – Т. XVI. – Отд. 1. – СПб, 1842. – 924 с.
7. ПСЗРИ – 2. – Т. XXI. – Отд. 1. – СПб, 1847. – 668 с.
8. ПСЗРИ – 2. – Т. XXXI. – Отд. 1. – СПб, 1857. – 1110 с.
9. ПСЗРИ – 2. – Т. XXXII. – Отд. 1. – СПб, 1858. – 1066 с.
10. ПСЗРИ – 2. – Т. XXXIII. – Отд. 1. – СПб, 1860. – 802 с.
11. ПСЗРИ – 2. – Т. XXXIV. – Отд. 1. – СПб, 1861. – 839 с.
12. Высочайшее повеление. Отдел второй. Часть 1-я официальная // Подольские губернские ведомости (далі – ПЭВ). – 1858. – № 7.
13. Об отыскании уволенных в продолжительный отпуск поручиков Посвятовского и Загоровского. Объявления и извещения // ПЭВ. – 1844. – № 34.
14. О прекращении сыска. Постановления и предписания губернского начальства. Часть официальная // Волинские губернские ведомости. – 1841. – № 2.
15. О том, что Штаб и Ober-офицеры могут быть уволены в отпуск не более чем на один год. Объявления и извещения // ПЭВ. – 1840. – № 25.
16. Военная энциклопедия / под ред. В.Ф. Новицкого. – Т. IV: Б – Бомба / А.В. фон-Шварц, В.А. Алушкин, Г.К. фон-Шульд. – М. : Тип. т-ва И.Д. Сытина, 1911. – 399 с.
17. Русская военная сила / под ред. генерал-майора А.Н. Петрова. – Т. II. – М. : Изд-во И.Н. Кушнарв и К., 1897. – 569 с.
18. Wirtschafter E.K. Social Misfits: Veterans and Soldiers Families in Servile Russia / E.K. Wirtschafter // The Journal of Military History, Vol. 59, No. 2 (Apr., 1995).

Анатолій Скрипник

Порядок и особенности увольнения офицерского корпуса вооруженных сил Российской империи в 30–50-х гг. XIX ст.

В статье рассмотрены отдельные аспекты изменений социально-правового положения и возможности адаптации в период нахождения в отставке офицеров российской армии, а также их

влияние на состояние тогдашнего Правобережной Украины времен николаевской эпохи XIX века. Изучение трансформаций представителей военного сословия в гражданском социуме подразумевает реконструкцию системы взаимоотношений отставных и отпущенных офицеров с властью и обществом.

Милитаристская сущность Российской империи как государства, основным политическим содержанием которой в течение XVIII-XIX ст. были почти непрерывные наступательные захватнические войны, поглощалась при помощи большой регулярной армии. Этот государственный институт, как прожорливый монстр постоянно требовал новых человеческих ресурсов путем проведения очередных или внеочередных рекрутских наборов рядового состава и увеличения количества офицерского корпуса с целью постоянного пополнения армейских полков. Со временем, личный состав истощался физически и морально и требовал замены на более молодой, здоровый и выносливый контингент. Известно, что отношение к солдатам в европейских, а тем более в российских армиях, как к живым бездумным механизмам некоторое время не предусматривало комплексной социальной заботы или опеки со стороны государства. Простых солдат не способных нести военную службу по причине старости и плохого здоровья отправляли в отставку «на собственное пропитание», как отработанный материал, а командные кадры путем написания личных рапортов об отставке по состоянию здоровья селились в собственных поместьях или устраивались на службу по гражданскому ведомству.

В первой половине XIX в. русском государстве начинает формироваться новый слой общества с ярко выраженными военными признаками, который представлял собой принципиально новое социально-демографическое явление в перспективной трансформации в специфическую группу населения империи. Рекруты, почти сразу же теряли свои старые социальные связи постепенно осознавая себя представителями нового сообщества, адаптируясь в новых реалиях и распространяя свой статус на собственные семьи. Офицеры-дворяне на протяжении всей жизни понимали и отождествляли себя именно с милитаристической прослойкой общества и служению самодержавию. Государство сделало все необходимое для того, чтобы военная служба стала пожизненной и наследственной, вместе с тем одновременно освобождая его представителей от уплаты всех казенных налогов и выполнения многочисленных повинностей.

Отставной военный служащий не становился гражданским человеком, а фактически пожизненно сохранял многие черты, привычки и настроения представителя военного сословия. В Российской империи армия и ее институты оказывали мощное влияние на все стороны жизни российского социума, а военно-мобилизационная деятельность государства формировала особые правовые, социально-экономические, межличностные и групповые отношения в обществе, провоцируя конфликт между военным и гражданским сообществом, способствуя милитаризации социального поведения, менталитета и повседневной жизни населения.

Ключевые слова: российская армия, общество, офицерский корпус, военный слой, отставка, социальные связи.

The order and peculiarities of dismissal of the officer corps on the armed forces Russian empire in the 30-50-ies years of the XIX century

The article considers some aspects of changes in the socio-legal status and adaptation capacity in the period of retired officers of the Russian army, and their influence on the state of contemporary society in the territory of Right-Bank Ukraine of the Nicolay era in the XIX century. The study of estate and legal transformations of representatives of the military class in civil society implies the reconstruction of the relationship between a retired and vacation officers with the state and society.

The militaristic nature of the Russian Empire as a state, the main political content which during the XVIII-XIX centuries were almost continuous offensive war of aggression embodied by using a large regular army. This state institution is as voracious creature constantly required new human resources by conducting regular or special recruiting enlisted personnel and increasing the number of the officer corps for the purpose of constant replenishment of army regiments. Over time, the staff was exhausted physically and mentally and had to be replaced by a younger, healthy and hardy contingent. It is known that the attitude of the soldiers in Europe or in the Russian army, as living mindless mechanisms for some time did not provide for integrated social care or custody of the state. Ordinary soldiers are not able to perform military service due to old age and poor health, had retired to his own sustenance, as «waste material», and command staff through personal resignation for health reasons settled in their own estates, or took service under civilian agency.

Gradually in the Russian state begins to form a new layer of society with pronounced military signs, which represented a fundamentally new socio-demographic phenomenon in perspective transformation in a specific group of the population of the empire. Recruits, almost immediately lost their old social ties gradually realizing themselves as representatives of the new community, adapting to new realities and spreading her status to his own family. Officers, nobles throughout life understood and identified himself with militaristic stratum of the society and to the service of autocracy. The state has done everything necessary to ensure that military service was lifelong and hereditary, however at the same time freeing its members from the payment of all state taxes and perform numerous duties.

A retired soldier does not become a civil person, and actually for life retained many traits, habits and moods representative of martial law. In Russian Empire army and its institutions exerted a powerful influence on all the life of Russian society, and the military mobilization activities the state has formed a special a class, socio – economic, interpersonal and group relations in society, provoking the conflict between the military and civilian community, contributing to the militarization social behaviour, mentality and everyday life of the population.

Key words: Russian army, society, officer corps, the military layer, retirement, and social relations.

Отримано: 17.09.2015